

Voltaire

TRAKTAT
OM
TOLE
RANSEN

*Förord av
Herbert Tingsten*

Universitetsbiblioteket
LUND

PRISMA

VOLTAIRE
TRAKTAT OM TOLERANSEN

VOLTAIRE

TRAKTAT
OM
TOLERANSEN

med inledning av

HERBERT TINGSTEN

BOKFÖRLAGET PRISMA

STOCKHOLM

1964

Översättning och anmärkningar av G. Åman-Nilsson

Omslag av Karl-Erik Forsberg

Utgiven 1930 i denna översättning av Tidens förlag

© 1964 Bokförlaget Prisma

INNEHÅLL

Inledning	7
Kortfattad berättelse om Jean Calas' död	19
Följder av Jean Calas' avrättning	30
Om protestanterna i sextonde århundradet	32
Är tolerans farlig? Hos vilka folk är den tillåten?	36
Varför tolerans är tillåtlig	43
Är intoleransen i enlighet med natur och mänsklig rätt? .	47
Kände grekerna till intoleransen?	48
Var romarna toleranta?	51
Om martyrerna	58
Om faran av falska legender	70
Intoleransens övergrepp	76
Var enligt den judiska religionen intoleransen i över- ensstämmelse med Guds lag och praktiserade man den alltid?	82
Judarnas ovanliga tolerans	97
Har Jesus predikat intolerans?	105
Vittnesbörd mot intoleransen	112
Samtal mellan en döende och en man vid full hälsa . . .	115
Brev från en prebendarie till jesuiten Le Tellier den 6 maj 1714	118
De enda fall då intolerans är en mänsklig rättighet . . .	122
Berättelsen om ett religionsgräl i Kina	125
Är det nyttigt att kvarhålla folket i vidskepelse? . . .	128
Dygd är förmer än vetenskap	132

Om allmän tolerans	134
Bön	138
Postskriptum	140
Fortsättning och slut	145
Redogörelse för den slutliga domen till familjen Calas' förmån	149
Uppllysningar angående vissa namn	154

INLEDNING

Calasprocessen och Dreyfusprocessen är Frankrikes — och kanske världens — ryktbaraste rättsaffärer sedan århundraden. De blev märkliga genom att en fälld dom efter årtal av debatt och hetsiga meningsbrytningar följdes av en revision som ledde till den dömdes frikännande och genom att dessa strider blev av genomgripande betydelse för den kulturella och politiska utvecklingen i stort. Från Dreyfusaffären lyser en rad namn på segrande kämpar emot oss: Clemenceau, Picquart, Zola, Anatole France. Från Calasaffären dominerar ett enda namn, Voltaire, och det levande aktstycket från striderna är Voltaires skrift om toleransen, först kallad "Sur la tolérance à cause de la mort de Jean Calas".

Mycket är ännu oklart i Dreyfusaffären, ännu för ett par år sedan kunde ett nytt arbete på en gång sprida ljus över dunkla punkter och framhäva osäkerheten i en del tidigare slutsatser. Men man vet de väsentliga fakta: Dreyfus var oskyldig, och detta kan numera blott bestridas av den avsiktligt okunniga illviljan, Esterhazy var den skyldige. I fråga om Calasaffären är våra insikter vida mer begränsade. Under de senaste årtiondena har ett tiotal skrifter publicerats om processen, och av personer, vilkas goda tro och intensiva studium inte kan betvivlas, framförs skilda hypoteser: Jean Calas var skyldig, hans son Marc-Antoine var inte mördad utan hade begått självmord, en okänd person hade mördat Marc-Antoine. Fortfarande finns en stark korrelation mellan skribenternas religiöst-politiska hållning och deras slutsatser i bevisfrågan, en korrelation som emellertid här, lika litet som i andra fall, utesluter djup övertygelse och rejäl forskning.

Jag nämner några senare inlägg och registrerar författarnas uppfattning. Engelsmannen Frederic Herbert Maugham

(sedermera lordkansler) sökte i sin 1928 utgivna bok visa att Calas var oskyldig och ett självmord sannolikt. Den franske katolske författaren Marc Chassaigne förklarar i sin bok av 1928 ett självmord otänkbart och anser det möjligt, om än inte säkert, att Jean Calas var skyldig; särskilt hävdar han att rättegångsformerna i det hela var betryggande, även från modern synpunkt (likartat senare hos André Castelot). David D. Bien skildrar i ett inträngande arbete (*The Calas affair*, Princeton University Press 1960) den sociala och religiösa bakgrunden till processen och ser i den en milstolpe på vägen från "likgiltighetstolerans" till principtolerans; han synes tro på Jean Calas oskuld och luta åt självmordsteorien. Edna Nixon 1961 tror tveklöst på Calas oskuld och sonens självmord. René Pomeau (i *Europe* 1962) anser det sannolikt att någon okänd mördat Marc-Antoine.

Ett kort referat av saken visar varför dessa skilda teorier är möjliga.

Marc-Antoine Calas, 29 år, biträde i sin fars klädesaffär i Toulouse, hittades på kvällen den 13 oktober 1761 död i sitt rum i den kombinerade bostads- och affärslokalen (vem som fann honom är oklart). Fadern Jean Calas sade sig jämte andra medlemmar av familjen till en början vara helt okunnig om vad som hänt; familjen hade ätit middag tillsammans som vanligt jämte en god vän till den yngre sonen Pierre och sedan hade Marc-Antoine gått in till sig. Då Jean Calas dagen därpå fann sig misstänkt för mord, ändrade han sin relation och påstod att han och andra funnit Marc-Antoines döda kropp under omständigheter som visade att självmord ägt rum; man hade tidigare inte velat säga detta på grund av att en självmördares lik enligt gällande lag kunde få undergå en förnedrande behandling. I Toulouse spreds ryktet att Marc-Antoine mördats av sin familj av religiösa skäl; familjen var kalvinistisk och tillhörde alltså ett religiöst samfund som var förbjudet även om det i praktiken i regel tolererades, och Marc-Antoine hade dödats på grund av sin avsikt

att officiellt övergå till katolicismen. Rättegången mot familjen Calas, förd inför parlamentet i Toulouse — liksom de andra parlamenten i Frankrike en domstol med vissa förvaltande och även lagstiftande befogenheter — präglades av dessa misstankar. Jean Calas dömdes till döden för mord och avrättades den 9 mars 1762 under dåtidens ohyggliga former; andra medlemmar av familjen, liksom den unge man som gästade Calas under dödsdagen, blev mindre strängt bestraffade. Efter ett besök av Pierre Calas i Ferney tog Voltaire uppsaken; han utgick från att här förelåg ett justitiemord, be-
tingat av parlamentets, de katolska prästernas och några befolkningsgruppers fanatism. Hans inlägg — jämte skriften om tolerans hundratals brev — gjorde intryck bland "filosof", jurister och till och med i hovkretsen; bland hans ivriga anhängare var madame de Pompadour. Resning beslöts i målet och parlamentet i Paris blev revisionsdomstol. I mars 1765 undanröjdes domen över den avrättade Calas och denne och hans familj förklarades vara oskyldiga.

Domen över Calas är, därom tycks nästan alla skribenter i ämnet vara ense, ytterligt svagt grundad med hänsyn till det sakliga och psykologiska källmaterialet. Hur den mer än sextioårige Jean Calas kunnat strypa sin son, till synes utan motstånd från dennes sida, är svårt att förklara, lika svårt att han i sådant fall inte skulle gjort något försök att dölja liket och att han kort efter mordet gått till sängs med sin familj som om ingenting hänt. Vissa misshälligheter mellan fadern och sonen kom fram vid rättegången, men ingenting som gjorde antagandet om ett mord rimligt; sonen hade förgäves långt tidigare bett den som man antog välbärgade fadern om hjälp att öppna egen rörelse men fått nej — senare fann man att Jean Calas stod på gränsen till obestånd — och sonen synes ha irriterat fadern genom ett något oregelbundet levnadssätt, särskilt benägenhet för spel. Den påstådda religiösa motiveringen för ett mord verkar alldeles speciellt svag; en annan son i familjen hade långt tidigare övergått till

katolicismen, fadern var inte känd som fanatiker och att han skulle ha tillgripit mord för att hindra en konvertering verkar otroligt. Härtill kommer att endast lösa rykten, inga bestämda uppgifter, tydde på att Marc-Antoine övervägt att övergå till den katolska läran. Att Jean Calas blev dömd synes obegripligt, om man inte tar hänsyn till hetsen bland katolikerna och framför allt till att Calas genom att först förneka kännedom om vad som skett och sedan konstruera en självmordsteori väckt misstro hos domarna. Det är i Calas lögner, skriver Chassaigne, "som man måste söka orsaken, den enda orsaken, till att han blev dömd".

Självmordsteorien framstår från liknande synpunkter som svår att godtaga. Den förutsätter att Marc-Antoine skulle ha dödat sig själv under ytterst besvärliga och komplicerade former; bland annat skulle han ha lagt en stång över två öppna rörliga dörrar för att på dessa placera ett rep. Några tecken på självmordsstämning hos den unge mannen hade inte förmärkts; tvärtom hade han samma dag med glädje talat om en spelvinst och ett nyss inköpt plagg.

För dem som helt eller delvis genomgått rättsprotokollen har det ofta varit svårt att tro på vare sig den ena eller den andra av dessa teorier och att inte stanna vid tanken på ett mord "utifrån". Jag, som läst blott böcker om saken, finner denna sistnämnda möjlighet vara den mest sannolika, men det bör beaktas att rättegångsprotokollen på denna punkt tycks vara särskilt litet givande, eftersom man från början ställde teorien om Jean Calas som mördare helt i förgrunden, med självmordstanken som en försvarslinje för den anklagade.

Att Voltaire utan vidare utgick från att ett justitiemord ägt rum och att hans version av vad som skett är högst ofullständig och förenklad bör inte förvåna. Han stödde sig på uppgifter av Pierre Calas och andra anhängare av den avrättades sak och hade inte möjlighet att studera rättegångsprotokollen eller någon opartisk redogörelse för processen.

Den religiösa hetsen mot Jean Calas och hans familj tog sig före och under rättegången skilda former. Åklagaren publicerade en offentlig anmaning (Monitoire) till medborgarna att vittna och i denna förutsattes att Marc-Antoine mördats på grund av sina sympatier för katolicismen. Några rader ur anmaningen bör citeras. I den uppmanades alla att vittna "som genom hörsägen eller på annat sätt fått kännedom om att Marc-Antoine Calas lämnat den s. k. reformerta kyrkan ... att han bevistat högtidligheter i den katolska kyrkan ... att han avsett att offentligt avsvärja sig kalvinismen"; samma uppmaning riktades till alla som "genom hörsägen eller på annat sätt fått kännedom om att Marc-Antoine på grund av sin ändrade tro hotats, illa behandlats eller blivit illa sedd i sin familj ..." Det var naturligt att denna Monitoire ledde till att en mängd personer gav obestyrkta uppgifter eller helt enkelt meddelade rykten om Marc-Antoinets tilltänkta omvändelse och den fientliga stämningen mot honom i familjen Calas. Till de flagranta utslagen av hets hörde också en rad folkliga demonstrationer, såsom då ett av stadens berömda gillen under särskilt högtidliga former lät begrava Marc-Antoinets lik i en katolsk kyrka och då förberedelserna till det festliga firandet av Bartolomeinattens tvåhundraårsjubileum kombinerades med öppna angrepp mot den ännu inte dömde Jean Calas.

Denna fanatism synes emellertid inte ha varit utmärkande för vare sig Toulouse eller Frankrike under de föregående årtiondena. I stort sett var de omkring 200 kalvinisterna i Toulouse — trots lagens avståndstagande från kalvinismen — tolerant behandlade av den kompakta katolska majoriteten på 50 000. Det synes sannolikt att en rad händelser i trakten under den närmast föregående tiden — sammanstötningar mellan religiösa grupper, domar över kalvinister, som markerat sin övertygelse i strid mot lagen — lett till en skärpning av katolikernas fientlighet mot de avvikande och till att förtal av dessa kom i omlopp; bland annat påstods att

enligt Calvins lära avfällingar från hans tro måste undanröjas (inte alldeles oförklarligt med tanke på Calvins hårda regemente i Genève mer än tvåhundra år tidigare). Särskilt Bien har, tydligen inspirerad av tilldragelser under vår egen tid, sett ett samband mellan den uppflammande fanatismen och den av stor arbetslöshet präglade kris som blivit en följd av det sjuåriga krigets isolering och avspärrning. Att Frankrikes motståndare i detta krig var två protestantiska stater, England och Preussen, har troligen också främjat den katolska extremismen och inom vissa folkgrupper framkallat oro för ett protestantiskt uppror.

Beträffande parlamentet i Toulouse — och flertalet parlament i andra delar av Frankrike — bör betonas att dess uppträdande sannolikt mindre betingades av rent religiös fanatism än av omsorg om statsenheten och den till dess fromma behövlige politiska och andliga likriktningen. Den katolska kyrkan betraktades som en kunglig statskyrka, och påvens anspråk på hegemoni avvisades. Typiskt är att Toulouse-parlamentet ungefär samtidigt med Calasaffären förklarade Jesuitordens organisation och regler "otillåtlige i varje civiliserad stat" och därmed inledde aktionen för jesuiternas fördrivande från Frankrike; jesuiterna ansåg sig skyldiga till general ovillkorlig lydnad och var alltså inte den franske kungens lojala undersåtar. Denna konformistiska politik från parlamentets sida uteslöt inte hårda brytningar med kungamakten; man höll på statsenheten och den ovillkorliga lydnaden mot staten men också på traditionella privilegier, som stundom hotades av kungamakten och dess byråkrati. På dessa reformer, spänningar och konflikter, som på vissa områden förebådade den stora revolutionen, är det här inte möjligt att ingå. Ostridigt är att Calasaffären främst genom Voltaires ingripande blev ett vapen för toleranslinjen inom religionen och därmed i sin mån banade väg för revolutionens frihetsprincip.

Voltaires skrift är ett angrepp mot intoleransen mer än ett försvar för toleransen. Låt oss först ställa frågan var Voltaire ville dra gränsen för statens rätt att befalla över medborgarnas tro; vad ansåg han, rent legalt, vara tolerans? Med säkerhet kan inte hans uppfattning anges, särskilt som det är antagligt att han av taktiska skäl ställde sig mera allmänt konservativ än han egentligen var. Men uppenbart är att han med statlig tolerans inte avsåg total religionsfrihet i den meningen att alla trossamfund eller alla kristliga trossamfund skulle vara likställda.

I skriften "Areopagitica" (1644) hävdade John Milton värdet av en vidsträckt tryckfrihet. Men det var för honom självklart, att en sådan frihet inte kunde omfatta katolska skribenter — en katolik var Englands fiende, en landsförrädare likaväl som en vidskepelsens fånge. John Locke gick i sin "Letter concerning toleration" (1689, efter "den ärorika revolutionen") kanske något längre på frihetslinjen än Milton. Staten hade inte rätt att binda medborgarna vid en viss tro. "Lagarnas syfte är inte att sörja för åsikternas sanning utan för landets trygghet och säkerhet . . ." Men denna sistnämnda reflexion blev utgångspunkten för en tankegång, som demokrater i vår tid inte finner förenlig med frihetslinjen. En kyrka har ingen rätt till tolerans, skriver Locke, då den är så konstruerad att "dess medlemmar ställer sig under en främmande furstes beskydd och i hans tjänst", ty i sådant fall skulle medborgarna kunna "värvas som soldater mot sin egen styrelse". Därmed var den katolska kyrkan avfärdad och förbudet mot den i England motiverat. Vidare får inte sådana människor tolereras som "förnekar Guds existens", ty löften och eder kan inte vara bindande för en ateist; om man "tar bort Gud, låt vara endast i tanken, upplöses allting". Lockes toleransbegrepp i hela dess vidd omfattar alltså blott från hans synpunkt ganska oförargliga åsiktsbrytningar.

Voltaire har utan tvivel ett vidare toleransbegrepp än Locke; snarast anknyter han, liksom i mycket annat, till

Pierre Bayle. På ett par ställen skriver han liksom Locke — och under hänvisning till denne — att var och en bör få tro i enlighet med sitt förnuft, om han inte stör ordningen eller samhällsfriden och respekterar nationella seder och bruk. Han utgår från — men tycks härutinnan vara liberalare än Locke — att de religiösa samfunden inte behöver vara likställda. Det är tillräckligt, antyder han, med den grad av praktisk tolerans som katolikerna vid denna tid hade i England, även om inte rätt till ämbeten, offentliga gudstjänstlokaler och andra yttre förmåner medges. På den punkten står Voltaire alltså snarast i samstämmighet med den i Frankrike normalt härskande praxis, enligt vilken protestanter fick vara i fred, då de ej utförde bestämda lagstridiga handlingar. Någon tanke på att aktivt inskrida mot ateismen framför inte Voltaire, även om han då och då — av vilka skäl lämnas här därhän — framhäver sin tro på Guds existens. Då Voltaire förklarar att endast de människor förtjänar tolerans som inte är fanatiker, är det något oklart vad han menar. Men hänvisningen till jesuiterna — och dess egendomligt sofistiska motivering — tyder på att inskridande mot för statsordningen farliga samfund inte är Voltaire främmande, att han möjligen rent av är beredd att förbjuda organisationer som själva skulle införa förbud för andra riktningar, om de fick makten. Den tanke som här skymtar är att de frihetsfientliga inte förtjänar frihet, samma synpunkt som i vår tid anförts för förbud mot antidemokratiska riktningar men som av det stora flertalet demokrater inte godtas.

Men Voltaires syfte är inte främst att dra klara gränser för statsmakten. Han vill förmå de enskilda människorna till tolerans, att med fördragsamhet, vare sig i likgiltighetens eller förståelsens tecken, betrakta andras trosföreställningar. Det är ett stort register av argument som han spelar på. Varför skulle vi svaga och eländiga människor anse oss sitta inne med en säker lösning och samtidigt angripa andras överty-

gelser? Hur mycket lidande och olyckor har inte den egna tron i förening med hatet mot andras tro medfört? Hur lyckliga ter sig inte de nationer och skeden, under vilka toleransen härskat? Människorna kan bli bröder, blott om de kan respektera varandra utan hänsyn till sina föreställningar om Gud och framför allt alla möjliga detaljer i Guds väsende och vilja.

Det ondas princip är för Voltaire fanatismen, den till omvändelseiver och åsiktsförtryck drivna religiösa tron. Fanatismen blir för Voltaire ungefär detsamma som entusiasmen (senare ett vackert ord) för Hume, en frukt, enligt Hume, av "hopp, högmod, förmäthenhet och en het inbillningskraft". Men man kan diskutera, om inte Voltaire i det nedsättande ordet är benägen att innefatta — eller åtminstone att med detta ord stämpla — alla mera bestämda religiösa och framför allt kristna trosföreställningar. Grundtemat i hans skrift är snarast: varför bråkar ni och strider om dessa ting, det är ju galenskaper alltihop. Mycket i Voltaires skrift om toleransen kan sägas ingå i hans livslånga kampanj under parollen "écrasez l'infâme" (krossa den skändliga) varmed han knappast torde ha avsett blott den katolska kyrkan utan kristendomen över huvud. "Varje förnuftig människa, varje hederlig människa måste avsky den kristna sekten" — det är ett av många uttryck för den tanke som ständigt kommer igen i hans skrifter; kristendomen är till sin natur inte bara orimlig, utan grym, omänsklig, till ondo för människorna. I sin hållning till kristendomen, och i mindre aggressiv anda till alla religiösa trosformer, synes han också vara en själsfrände till den Hume, som skrev orden: "Undersök de religiösa åskådningar som i realiteten härskat i världen. Man kan knappast tro att de är något annat än en sjuk människas drömmar."

Denna synpunkt på Voltaires skrift innebär naturligtvis inte någon antydning om att han, som den engelske katoliken Hilaire Belloc — liksom många andra — påstått, skulle ha använt "Calasmyten . . . för att förlöjliga och nedsätta den

härskande kyrkan i sitt hemland". Det finns intet skäl att betvivla att Voltaire drevs av indignation över en orättvis dom och av iver att hjälpa lidande människor; hans uthålliga arbete i detta och i andra mindre kända rättsfall tyder på en brinnande rättfärdighetskänsla. Inte heller får man av Voltaires kampanjer mot skilda religionsformer sluta sig till att hans ofta deklarerade deism (eller gudstro utan dogmer) skulle ha varit hycklad — även om det ibland är frestande att misstänka att ordet deism hos Voltaire — liksom ordet agnosticism hos Huxley och andra — kunde tjänstgöra som alibi för ateismen.

Att Voltaire i Calasaffären *även* såg ett vapen mot kyrkorna och kristendomen framgår av att han — med högst tvivelaktig rätt — förklarade de kristna åskådningarna vara intoleransens bärare framför andra och av att hans skrift till stor del består i avslöjandet av vidskepelser och villfarelser inom kristendomen. Dessa partier av arbetet är inte sällan föråldrade så till vida som många illustrationer till den allmänna tesen visats vara felaktiga genom modern forskning och därjämte de mera barbariska konstigheterna utrensats ur den religiösa förkunnelsen. Men många attacker bevarar sälta och aktualitet. Voltaire ironiserar över att man i Frankrike anlägger hovsorg vid protestantiska monarkers död, trots att enligt den katolska läran dessa personer är förtappade och destinerade till ett evigt helvete. I vår tids Sverige står den viktigaste bekännelseskraften kvar på samma linje; för några årtionden sedan kunde prelater förkunna att odöpta barn måste komma till helvetet och än i dag förklarar sådana gudsmän, att alla icke kristna, alltså den stora majoriteten av jordens befolkning, har denna bestämmelseort.

Den insats Voltaire gjorde i Calasaffären var efter all sannolikhet avgörande i det särskilda fallet: det var främst hans arbete som ledde till resningen och den nya domen. Även den mera allmänna insats han gjorde genom sin kamp mot

intoleransen kan antas vara av stor historisk betydelse. Då en av samtidens främste Voltairekännare, Theodore Besterman (chef för Voltaireinstitutet i Genève) i Calasaffären ser en vändpunkt i mänsklighetens sociala utveckling, verkar det måhända komiskt och överdrivet, men antagligt är att Voltaires skrift om toleransen hör till det fåtal böcker som verksamt bidragit att ändra det andliga klimatet inom stora västerländska kulturgrupper. Voltaires skrift förblir levande genom sitt ämne, genom kvickheterna och de briljanta formuleringarna, genom mängden av väsentliga påpekanden i ämnets periferi. I många sammanhang, i Sverige senast i samband med 1950-talets rättsskandaler, har skäl funnits att stanna vid hans ord om det löjliga och absurda i att vägra erkänna en orätt därför att man på detta sätt påstås kränka domares och myndigheters auktoritet. Voltaires religionskritik har en friskhet, en frihet, ja, varför inte säga en fräckhet, som blivit alltför sällsynt sedan kyrkorna förlorat i makt och söker bevara det krympande arvet genom att gömma underligheterna och göra förkunnelsen aptitlig eller åtminstone ätbar genom ständig utspädning. Voltaires rationalism är en vederkvickelse för alla dem som så långt möjligt vill hålla på klarheten trots insikten om det dunklas väldighet och ofrånkomlighet.

Herbert Tingsten